

MÂTÜRÎDÎ DÜŞÜNCE SİSTEMİNİN DAYANDIĞI TEMEL TASAVVURLAR

GELENEĞİN İNKİŞAFINDAN GELECEĞİN İNŞASINA

Editör: EMİNE ÖĞÜK

ilâhiyât 601

© MAKGRUP MEDYA PRO. REK. YAY. A.Ş.

*Mâtürîdî Düşünce Sisteminin Dayandığı Temel Tasavvurlar
-Geleneğin İnkışafından Geleceğin İnşasma-*

Editör: EMİNE ÖĞÜK

ISBN 978-625-7404-12-9

1. Baskı: Haziran 2021

Sertifika No: 44396

Mizanpaj: TAVOOS

Sayfa Düzeni: TAVOOS

Kapak: MAKGRUP MEDYA PRO. REK. YAY. A.Ş.

Baskı: Ayrıntı Basım Yay. ve Mat. Hiz. San. Tic. A.Ş.

Matbaa Sertifika No: 49599

ilâhiyât

Cinnah Cd. Kırkpınar Sk. 5/4 Çankaya / Ankara

Tel: (0312) 439 01 69 Faks: (0312) 439 01 68

ilahiyatyayin@gmail.com

İMAM MÂTÜRÎDÎ'YE GÖRE ÂLEMİN UNSURLARI: ATOMCULUK AÇISINDAN BİR DEĞERLENDİRME*

Mehmet BULGEN

DOÇ., DR. MARMARA ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ

Giriş

Kelâm ilminde evren (*âlem*) tasavvuru denildiğinde hiç kuşkusuz akla atomculuk gelmektedir. Antik Yunan'da Demokritos (M.Ö. 460-370) ve Epikuros (M.Ö. 341-270) gibi filozoflar tarafından savunulan bu teori evrendeki nesnelere daha küçüğe bölünemeyen parçalardan oluştuğunu savunur. Atomculuk her ne kadar Batı düşüncesinde Aristoteles'in de (M.Ö. 384-322) etkisiyle Ortaçağ'da gözden düşse de II./VIII. Yüzyılın sonlarında Mu'tezile kelâmcıları tarafından İslâm düşüncesine dahil edilmiş ve ardından sonraki süreçte Mâtürîdiyye, Eş'ariyye mezhepleri tarafından da yaygın bir şekilde savunulmuştur.¹

* Bu yazı "İmam Mâtürîdî ve Atomculuk" adlı kitap bölümünden istifade edilerek yazılmıştır. Bk. Mehmet Bulgen, *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdiyye Geleneği: Tarih, Yöntem ve Doktrin*, ed. Hülya Alper (İstanbul: İFAV, 2018), 83-122

¹ Bu konuda bk. Mehmet Bulgen, *Klasik İslâm Düşüncesinde Atomculuk Eleştirileri*, İstanbul: İFAV Yayınları 2017; a.mlf., *Kelâm Atomculuğu ve Modern Kozmoloji*, Ankara: TDV Yayınları 2018; Shlomo Pines, *İslâm Atomculuğu*, (çev. Osman Demir) İstanbul: Klasik Yayınları, 2018; Alnoor Dhanani,

Atomculuk klasik dönem kelâmının bütün okulları tarafından kabul edilmekle birlikte Mâtürîdiyye mezhebinin kurucusu İmam Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) bu görüşü kabul edip etmediği tartışma konusudur. Onun günümüze ulaşan eserlerinde cevher-i ferd ya da "bölünmez parça" (*el-cüz ellezî lâ yetecezze'*) kavramlarını açıkça kullanmaması, "tabiat", "heyûla-suret" gibi kavramları kitaplarında zikretmesi, evrenin tümüyle arazlardan oluştuğu görüşüne sempati duyması günümüzde bazı araştırmacıların onun atomculuğu benimsememiş olabileceğine yönelik iddialarda bulunmalarına neden olmaktadır.

Bu tebliğde İmam Mâtürîdî'nin evrenin unsurları ve cisimlerin yapısı konusundaki yaklaşımının atomculuğu red anlamına gelmediği ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu durum Mâtürîdî'nin sempati duyduğu belirtilen cisimlerin belirli sayıdaki arazlardan oluştuğu görüşünün de atomcu bir yaklaşıma sahip olmasının yanında onun düşünce serüveninde nihai görüş olarak cisimlerin asıllarını arazların değil de bölünmez cevherlerin oluşturduğu yaklaşımını benimsemiş olma ihtimalinden de kaynaklanmaktadır.

1. III./IX. Yüzyıl Kelâmında Âlemin Temel Unsurlarına Yönelik Tartışmalar

İmam Mâtürîdî'nin evrenin temel bileşenleri konusundaki görüşlerini açıklamadan önce onun yaşadığı dönemde kelâmcıların genel olarak âlemin unsurları konusunda ne gibi görüşleri savunduklarını ortaya koymak faydalı olacaktır. Ebü'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 324/935-36) ve Ebü'l-Kâsım el-Belhî el-Kâ'bî (ö. 319/931) gibi Mâtürîdî'nin yaşadığı dönemdeki *Makâlât* kitapları yazarlarının kelâmcılara atfettiği görüşlere yakından

Kelâmın Fizik Kuramı, (çev. Mehmet Bulgen) İstanbul: Klasik 2020); Çağfer Karadaş, "Atomcu Düşünceler ve Kelâm Atomculuğu", KADER: Kelâm Araştırmaları Dergisi, II/I (2004), s. 57-72.

baktığımızda o dönemde kelâmcıların alemdeki cisimlerin yapısı ve özellikleri gibi konularda birbirlerinden oldukça farklı görüşleri savundukları görülmektedir. Nitekim Ebü'l-Hasan el-Eş'arî kelâmcıların cisimlerin yapısı konusunda 12 farklı gruba ayırdıklarını belirtir. Ancak onun bu görüşlerini konumuz açısından üç görüş altında toplamak mümkündür.

1.1. Âlem Tümüyle Arazilardan Oluşur

III./IX. Yüzyıl kelâmında yaygın görüşlerden biri Hafs el-Ferd (ö. 195/810), Dırâr b. Amr (ö. 200/815) ve Hüseyin b. en-Neccâr (ö. 230/845 civarı) gibi kelâmcılar (*ashâbu'l-araz*) tarafından savunulan, evrendeki bütün cisimlerin belirli sayıdaki sıfatların/arazların bir araya gelmesiyle oluştuğunu iddia eder. Onlara göre arazlar tek başlarına kâim ve sabit olamamakla birlikte bileşik bir cisim oluşturacak şekilde bir araya geldiklerinde varlığını sürdürebilirler. Renkler, tatlar, ağırlık, hafiflik, sertlik, yumuşaklık, sıcaklık, soğukluk, yaşlık, kuruluk, hayat ve ölüm arazları bir cismin bulundurması gereken asli cüzleri konumundadır. Cismin bu araz türlerinden birisini kaybetmesi mümkün değildir, zira böyle bir durumda cismin tamamı yok olur. Ancak cisim, kudret, elem, bilgi ve cehalet gibi asli cüzlerden olmayan arazlardan birini sonradan kazanabilir ya da bunları yitirebilir. Bu arazlar cisimden bağımsız tek başına varlığını sürdüremez. Arazların bir araya gelmesiyle oluşan cisimler sadece ilk yaratılışa sahiptir ve sonrasında bu arazlar cisim oluşturmuş halleriyle yenilenmeksizin bâkî kalırlar. Dolayısıyla bu kelâmcılara göre kalıcılık (*bekâ*) farklı cüzlerden oluşmuş cisim için söz konusudur. Cisimlerin dışında bulunan arazların iki vakitte bâkî kalmaları imkânsızdır.²

² Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-musallîn* (nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısıriyye 2000: II, 6-7

1.2. Âlem Cevher ve Arazlardan Oluşur

III./IX. yüzyıl kelâmında oldukça yaygın ikinci görüş ise evrenin cisimlerden, cüzlerden/cevherlerden ve arazlardan oluştuğunu iddia eder. Başta Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf (ö. 235/849-50) ve Muammer (ö. 215/830) olmak üzere o dönemde kelâmcıların çoğunluğu tarafından savunulan bu görüşe göre cisimler aslında bileşik yapıda olup kendileri daha küçüğe bölünemeyen parça ya da cevherlerin bir araya gelmesiyle oluşmuşlardır. Ayrıca bunlara göre cisimler uzunluk, genişlik ve derinlik olmak üzere üç boyutlu (*eb'âdü's-selâse*) yapıda olup, tek başlarına cüzlerin boyut ya da kenarları yoktur. Yine bu görüşü savunan kelâmcılar en küçük cismin kaç tane cevher ya da cüzün bir araya gelmesiyle oluşacağı konusunda aralarında ihtilaf etmişlerdir. Bunlardan cismi uzunluk, genişlik ve derinliğe sahip olan şekilde tanımlayan Ebü'l-Hüzeyl altı ve Muammer sekiz cevherin gerekli olduğunu savunurken, Hişam el-Füvati (ö. 218/833'ten önce) ise en küçük cismin her birinde en az altı cevherin bulunduğu altı rükünden (yani toplam 36 cevherden) meydana geldiğini iddia etmiştir. Cismin bileşik (*müellef*) anlamına geldiğini iddia eden İskâfî (ö. 240/854) gibi kelâmcılar ise bir cevherin diğeriyle bir araya geldiğinde birleşme (*te'lif*) anlamı gerçekleşeceğinden en küçük cismi oluşturmak için iki parçanın yeterli olduğunu iddia etmişlerdir.³

1.3. Âlem Cisimlerden Oluşur

Cisimleri oluşturan temel unsurlar ve bunların özellikleri konusunda o dönemde Hişam b. Hakem (ö. 179/795) ve Ebû Bekir el-Esamm (ö. 200/816) gibi kelâmcılar tarafından savunulan üçüncü görüş, evrenin tümüyle cisimlerden yapıldığını iddia eder. Arazların varlığına karşı çıkan bu kelâmcılara göre dış dünyadaki nesnelere birtakım cisimlerin iç içe geçmeleriyle

³ Eş'arî, *age*. II, 4-6.

meydana gelirler. Renk, sıcaklık, soğukluk, kuruluk, ıslaklık, ses, hayat vb. gibi niteliklerin cisim ya da cevher olduğunu iddia eden da Nazzâm da (ö. 231/845) kısmen bu görüşe destek vermiştir. Nazzâm'ın diğerlerinden farkı sadece hareketi araz olarak kabul etmesidir.⁴

Evrendeki cisimlerin yapısına yönelik bu üç görüşü atomculuk açısından değerlendirecek olursak Ebü'l-Hüzeyl, Muammer gibi kelâmcıların cevher kavramıyla bölünmez parça (*el-cüz ellezî lâ yetecezze'*) kavramını özdeşleştirdikleri görülmektedir. Onlara göre cevherin boyutu yani yüzeyi, kenarı/yönü ya da sınırı olmadığı için vehmen ya da pratikte bölünmesi söz konusu değildir.

Erken dönem kelâmında atomculukla ilişkilendirilebilecek bir diğer teori ise Dırâr b. Amr ve Hüseyin b. Neccâr gibi kelâmcıların savunduğu evrendeki cisimlerin arazlardan oluştuğu görüşüdür. Mâtürîdî'nin çağdaşı olan Ebü'l-Kâsım el-Belhî el-Kâ'bî (ö. 319/931) alemdeki cisimlerin arazların bir araya gelmesiyle oluştuğunu savunan Hüseyin en-Neccâr gibi kelâmcıların bölünmez parça kavramına sahip olduklarını şu şekilde anlatır:

“Büyük cisimler parçalanamayan son cüze (*el-cüz ellezî lâ yetecezze'*) kadar parçalanabilir. Bu cüz, bir cisimdir ve cisimlerin en küçüğüdür. Onun uzunluğu, genişliği ve derinliği vardır. Lakin bunun ikiye bölünmesi ya da parçalanması mümkün değildir. Çünkü bu durumda yok olur.”⁵

Görüldüğü gibi cisimlerin arazlardan oluştuğunu savunanların önemli tarafı onların bir yandan cisimlerin parçalanamayan son cüze kadar bölünebileceğini savunmak suretiyle atomculuğu benimserken, diğer yandan parçalanamayan bu son cü-

⁴ Eş'arî, *age.* II, 23.

⁵ Ka'bî, *Kitâbu'l-Makâlât*, (nşr. Hüseyin Hansu), Kuramer İstanbul; Darü'l-Feth, Amman 2018: 451; ayrıca bk. Neseî, 2004:I,71-72

zün de -en az on farklı tür arazi içinde barındığı için- boyutlu bir cisim olduğunu iddia etmiş olmalarıdır. Bu durum âlemin arazlardan oluştuğunu savunan kelâmcıların bu atomların fiilen olmasa da zihinde bölünebileceklerini kabul ettikleri anlamına gelir. Ancak onlara göre bu bölünme daha küçük parçacıklara yol açmaktan ziyade, bölünmeyen son parçanın yok olmasıyla sonuçlanmaktadır.⁶

Erken dönem kelâmında atomculuk karşıtı görüşler ise daha çok âlemin tümüyle cisimlerden oluştuğunu savunan Hişâm b. Hakem ve Nazzâm gibi kelâmcılar tarafından dile getirilmiştir. Bunlardan özellikle Nazzâm, atomculuğu savunan Ebü'l-Hüzeyl'e karşı geliştirdiği teolojik, mantıksal ve geometrik argümanlarla kelâmında atomculuğun gelişimine katkıda bulunmuştur. Ancak Nazzâm'ın kendisinin cisimlerin bilfiil sonsuz parçalardan oluştuğunu mu savunduğu yoksa bazı filozoflarda olduğu gibi cisimlerin bilkuvve sonsuza kadar bölünebileceğini mi iddia ettiği tam belirgin değildir. Klasik dönem kelâmcıları genelde onun cisimlerin sonsuz sayıdaki parçaların bir araya gelmesiyle oluştuğu görüşünde olsalar da Ka'bî gibi Mu'tezile kelâmcıları onun cisimde sonsuza dek parçalanmanın bilfiil meydana gelmediği, bunun ancak mevhum ve akledilen bir şey olduğunu savunduğu belirtirler.⁷ Ancak Nazzâm'ın cisimlerin iç içe geçebileceği (*tedâhül*) görüşünü benimsemesi ve sonsuza kadar bölünebilen bir mesafede hareketi açıklamak için sığrama (*tafra*) görüşünü geliştirmesi onun sonsuz parçalardan oluştuğu görüşünü benimsediğini de ima etmektedir.⁸

⁶ Mehmet Bulğen, *Kelâm Atomculuğu ve Modern Kozmoloji*, Ankara: TDV 2018, s. 181.

⁷ Ka'bî, *a.g.e.*, 445.

⁸ Mehmet Bulğen, *Klasik İslam Düşüncesinde Atomculuk Eleştirileri*, İstanbul: İFAV, 2017, s. 112.

2. İmam Mâtürîdî'ye Göre Âlemin Unsurları

İmam Mâtürîdî'nin âlemin unsurları konusunda o dönemde kelâmcılar arasında yaygın görüşlerden hangisine daha yakın olduğunu anlamak için onun cisim, cevher ve araz gibi kavramları nasıl tanımladığına yakından bakmamız gerekmektedir. Ancak Mâtürîdî'nin bu türden kavramları nasıl izah ettiğini cevaplanmamızı zorlaştıran birtakım güçlükler bulunmaktadır. Bunlardan biri İmam Mâtürîdî'nin eserlerinin önemli bir kısmının günümüze ulaşmamış olmasıdır. Onun *Teviatü'l-Kurân* ve *Kitâbu't-tevhîd* gibi eserlerine sahip olsak da ancak bu kitaplarında o salt bir fizikçi ya da metafizikçi gibi evrenin temel unsurlarına dair bir hakikat araştırması yapmaktan daha ziyade başta tevhîd ilkesi olmak üzere İslâm dininin vahye dayalı prensiplerini temellendirme ve savunma amacı gütmektedir. Nitekim o, Sümeniyye ile canlıların yapısal özellikleri konusunda tartışan Nazzâm'ın boşuna zahmetlere katlandığını belirtmekte ve "Bunlar tıpkı maddi konuların irdelenmesinde (*tahkîku'l-a'yân*) olduğu gibi dinin açıklanmasını üstlendiği hususlar türünden şeyler değildir." demektedir.⁹

Mâtürîdî'nin maddenin yapısı ve canlıların özellikleri gibi konularda detaylı tartışmalara girmekten kaçınması kendisinden sonraki Mâtürîdîler tarafından da dile getirilmiştir. Ebü'l-Muîn en-Neseî (ö. 508/1115), İmam Mâtürîdî'nin cismin anlamı konusunda net bir tanım yapmamasının nedenini "Bu, onun dinî konularda ihtiyaç olmadıkça, herhangi bir şeyin hakikatini tarif etmekle meşgul olmak istememesinden kaynaklanmaktadır." diyerek değerlendirmektedir.¹⁰ Arazlar konusunda da

⁹ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, (nşr. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçî), Ankara: TDV Yayınları 2017, s. 239.

¹⁰ Ebü'l-Muîn Neseî, *Tebssiratü'l-edille* (nşr. Hüseyin Atay & Şaban Ali Düzgün), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2004, I, 66 (انه لا يشتغل بتعريف حقيقة شيء ما اذا لم يكن به (الى ذلك حاجة في امر دينه). Bundan sonraki atıflarda bu eser yazar zikredilmeksizin *Tebssira* adıyla anılacaktır.

Nesefî, İmam Mâtürîdî'nin arazların gerçek mahiyetiyle ilgili "Bu konuda susmak daha garantilidir. Çünkü bunu bilmememizin bir farzı terk etmek olduğuna dair bir şey bilmiyoruz."¹¹ diyerek kesin bir görüş belirtmekten kaçındığını söyler. Nesefî hemen devamında "Ashabımızın meşhur olan görüşlerindedir ki, onlar usulü'd-dinin tashihi için ihtiyaç duyulmadığı takdirde eşyanın hakikati hakkında araştırma yapmakla uğraşmamışlardır."¹² demekte ve Mâtürîdî'nin söz konusu tavrını mezhebin diğer ileri gelenlerine de atfetmektedir.

Ancak hemen belirtmeliyiz ki Nesefî tarafından dile getirilen İmam Mâtürîdî'nin "dinen ihtiyaç duymadıkça" cisim ve araz gibi kavramları detaylı bir şekilde açıklamakla meşgul olmadığı iddiası Mâtürîdî'nin bu türden konularda hiç görüş belirtmediği anlamına gelmemektedir. İmam Mâtürîdî özellikle Tanrı'nın varlığı, birliği ve nübüvvetin ispatı gibi itikadi konular söz konusu olduğunda bu türden konulara sıkça girmektedir. Bu bağlamda onun cisim konusunu tartıştığı bağlamlardan biri, Allah'a cisim denilip denilemeyeceğiyle ilgilidir. İmam Mâtürîdî cisim kelimesinin kullanımının iki şekilde olabileceğini belirtir. Bunlardan ilki cismin duyulur âlemdeki yapısı konusundadır. Buna göre cisim "yönleri (*cihet*) olan yahut sınırları (*nihayet*) bulunma özelliği taşıyan veya üç boyuta (*eb'âdü's-selâse*) sahip şeyin adıdır."¹³ İmam Mâtürîdî'ye göre Allah hakkında bu anlamlarda cisim denilmesi mümkün değildir, zira bu anlamlar "cüzlere ayrılma" ve "sınırlara sahip" olma niteliği taşımaktadır. Söz konusu bu özellikler ise sonradanlık alametleridir.¹⁴ İmam Mâtürîdî ikinci olarak cismin İslam düşüncesinde Hişâm b. Hakem gibi kelâmcılar tarafından

¹¹ *Tebşıra*, I, 72.

¹² *Tebşıra*, I, 72. (المشهور من مذاهب أصحابنا أنهم لا يشتغلون بالبحث عن حقائق الأشياء التي لا حاجة بهم إلى) (معرفتها في تصحيح أصول الدين)

¹³ *Tevhîd*, s. 119.

¹⁴ *Tevhîd*, s. 119.

savunulan “var olan” şeklinde anlamlandırılmasını da uygun görmez. Bu durumda ona göre Yüce Allah da dahil olmak üzere her şeyin cisim olarak adlandırılması gerekirdi ama evrende araz ve sıfatlar gibi kendisine cisim denilmeyen varlıkların da olduğu yaygın kabul edilmektedir.¹⁵

Mâtürîdî'nin bu açıklamaları bize onun benimsemiş olduğu cisim teorisi konusunda bazı ip uçları vermektedir. Onun burada cisim için “yönlere sahip olma”, “sınırları bulunma”, ve “cüzlere ayrılma” özelliklerine dikkat çekmesi hemen akla tek başına bir cüzün, yönü/kenarı, sınırı ve boyutu yokken cismin boyutlara, kenarlara ve yönlere sahip olduğunu iddia eden atomcu kelâmcıları getirmektedir. Nitekim İmâm Mâtürîdî, Allah'a niçin cisim denilemeyeceğini izah ederken hemen sonraki sayfada cisim için bileşik (*müellef*) ifadesini kullanır:

“Duyulur âlemde cisim kavramı araz, fiil, hareket ve sükûn türünden unsurlar ve parçalara ayrılma (*teczie*) niteliği taşımayan şeyler için kullanılmaz. O halde cisim uzunluk ve genişlik gibi unsurlara (*ecza*) sahip bulunan ve bileşik (*müellef*) olanın adı olduğu sabittir. Şayet Allah hakkında bileşik (*müellef*) olduğu farz edilse bile yine de O'na nispet edilecek bileşik kavramının zahiri kendisinde herhangi bir fiile delalet etmezdi. Bizim bu hükmümüz yanlışsa [bileşik olan şey ezeli ve bizatihi mevcut olmayacağı için] ezelde bizatihi var olan bir mevcuttan söz etmek de yanlış olur.”¹⁶

Mâtürîdî'nin yukarıdaki ifadeleri konumuz açısından önemlidir. Zira burada o, parçalara ayrılma niteliği bulunmayan şeylere cisim denilemeyeceğini açıkça savunmaktadır. Bunun yanı sıra İmâm Mâtürîdî'nin burada cisim için net bir şekilde “bileşik” (*müellef*) şartını getirmesi, onu cismin özünde bitişik (*muttasıl*) olduğunu savunan hilomorfist cisim tanımından da

¹⁵ *Tevhîd*, s. 120.

¹⁶ *Tevhîd*, s. 120.

ayırmaktadır. Dolayısıyla Mâtürîdî'ye ait bir ifade olan "cisim uzunluk ve genişlik gibi unsurlara (*ecza*) sahip bulunan ve bileşmiş olanın (*müellef*) adıdır." cümlesinin alemdeki cisimlerin boyutsuz bölünmez parçalardan oluştuğunu savunan atomculuk görüşü ekseninde yapılmış bir cisim tanımı olma ihtimali söz konusudur.¹⁷

Bütün bu açıklamalar İmam Mâtürîdî'nin -dinen ihtiyaç duyulmadığı konularda görüş belirtmekten kaçınmış olsa da yapılan her cisim tanımına eşit mesafede yaklaşmadığını göstermektedir. Bu bağlamda onun, cisim için üç boyutlu olduğunu belirtmesi, uzunluk ve genişlik gibi unsurlarını zikretmesi, yönlere/kenarlara ve sınırlara/sonlara sahip olduğunu söylemesinin yanında cismin bileşikliğine vurgu yapması önemlidir. Zira o dönemde bu şekilde bir cisim tanımını tek bir cevherin boyutu olmadığı, cisimlerin boyutlu olduğunu savunan atomcu kelâmcılar yapmaktadır.¹⁸ Dahası İmam Mâtürîdî'nin parçala-

¹⁷ İmam Mâtürîdî'nin cisim için "mürekkep", cismi oluşturan unsurlar için ise "basit" kavramını kullanmasıyla ilgili ayrıca bkz. *Tevhîd*, s. 177. Mâtürîdî Hıristiyanları eleştirirken de cismin parçalara ve cüzlere bölünme özelliğine dikkat çeker. Bkz. *Tevhîd*, s. 203.

¹⁸ Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin şu ifadeleri de bu görüşü desteklemektedir: "Matematikçilere göre cisim, üç boyutu bulunandır. Üç boyuttan uzunluk, genişlik ve derinliği kastetmektedirler. Onlar, fiilen bölünemeyen en küçük tek cevheri (*el-cevherü'l-vâhidü'llezî lâ yetecezze' fi'len*) "nokta" olarak isimlendirmektedirler. Bu cevher, kendisi gibi başka birisine yüklendiği zaman uzunluğun meydana geldiğini söylemektedirler ve bunu çizgi (hat) olarak isimlendirmektedirler. Bunun tanımında 'Çizgi, uzunluk olarak birleşmiş olandır.' demektedirler. Sonra başka tarafla birleştirildiğinde "Yüzey" (sath) olarak isimlendirilir. 'Sath, uzunluğu ve genişliği olandır.' demektedirler. Sonra alt veya üst taraftan başka bir terkip kabul ettiğinde, bunun derinlik ve yüzeyi meydana gelir ve bu cisim olarak isimlendirilir. Cismin her bir parçacığı (cüz) bir nokta olan, sekiz parçacık olmaksızın meydana gelmeyeceğini söylemektedirler. Ashabımızın ilkleri ve Mu'tezile'nin tamamı bu konuda onları desteklemişler ve 'Cisim, uzunluğu, genişliği ve derinliği olandır.' demişlerdir." Görüldüğü üzere Nesefî burada cevherin boyutsuz olduğunu savunan Mu'tezile kelâmcılarının cisim tanımı tekrarlamakta ve ashabımızın ilkleri de bu görüşü desteklemektedirler demektedir. Bk. Nesefî, *Tebşiratü'l-edille*, I, 66

ra ayrılma unsurlarına sahip olamayan basit unsurların varlığını kabul etmesi ve bunlara cisim denilemeyeceğini belirtmesi evrendeki bileşik cisimlerin basit cüzlerin bir araya gelmesiyle oluştuğunu iddia eden atomcu kelâmcıların cisim tanımlarına yakın bir cisim görüşünü benimsediğini ima etmektedir.

Diğer taraftan İmâm Mâtürîdî'nin "var olan" şeklinde yapılan cisim tanımına âlemde sıfat ve araz gibi cisim kapsamı altına girmeyen varlıkların olduğunu belirterek karşı çıkması, onu Hişam b. Hakem ve Nazzâm'ın yaptığı gibi bir bütün olarak âlemi sadece cisimlerden ya da sadece cevherlerden oluştuğunu söyleyen yaklaşımlardan ayırmaktadır. O, şöyle demektedir:

"Eşyanın mahiyeti iki nevidir: Cisimden ibaret olan ayn ve arazdan ibaret olan sıfat. Bizim bu sözümüzle aynların cisimden ibaret olan ve sıfatların arazlardan ibaret bulunan mahiyetlerini zat-ı ilahiyeden nefyetmek artık gerekli hale gelir."¹⁹

İmâm Mâtürîdî *Tevilatü'l-Kur'an* adlı eserinde cisim ve araz arasındaki ayrımı çok daha net bir şekilde ortaya koymaktadır. O, Allah'ın rüzgâr ve bulutları yönlendirmesiyle ilişkili Bakara 2/164 ayetini şu şekilde açıklamaktadır:

"Ayetin bu kısmında rüzgârın araz değil, cisim olduğuna işaret vardır. Çünkü aziz ve celil olan Allah, rüzgârı, yönünde duranları sadece sersemleten değil, dokunan ve engelleyen bir varlık olarak da yaratmıştır. Bu ise arazların değil, cisimlerin özelliğidir. Ancak rüzgâr, şeffaflığından dolayı görülemez. Bu da onun cisimlerden olduğunu kanıtlar. Bazı cisimler vardır ki ne gözle görülür ne de elle dokunulur. Tıpkı hava gibi, hava gözle görülmeyen ve elle dokunulamayan bir cisimdir. Bir de

¹⁹ *Tevhîd*, s. 121; Mâtürîdînin âlemi iki ontolojik kategoriye indirgemesiyle ilgili ayrıca bkz. s. 200, 209, 236, 227.

belli açıdan yansıyan güneşteki zerreler var, görülür fakat elle dokunulamaz.”²⁰

Yukarıda İmam Mâtürîdî'nin arazlarda dokunma ve engelleme özelliği olmadığı gerekçesiyle rüzgârın cisim olduğu belirtmesi oldukça dikkate değerdir. Arazların dokunma ve engelleme özelliğinin olmaması onların bir araya gelerek cisimleri oluşturmalarını da problemlili hale getirecektir. Diğer taraftan onun gözle görünmeyen cisimlerin de olabileceğini savunması bize melek, ruh gibi varlıkların da rüzgar ve havanın durumunda olduğu gibi latif cisimler olduğunu savunan İmam Eş'ari gibi kelâmcıların görüşüne yaklaştırmaktadır.²¹ Öyle ki İmam Mâtürîdî de tıpkı İmam Eş'ari'de olduğu gibi insanı görünen bedenden ibaret görmekte ve onda görünen bedeninden öte latif cismin ya da mücerred bir cevherin olduğuna yönelik görüşleri de reddetmektedir.²² Bütün bu görüşler İmam Mâtürîdî'yi alemdeki cisimlerin bölünmez cüzlerden ve onlara ilişen arazlardan oluştuğunu savunan klasik atomcu görüşe yakınlaştırmaktadır.

Cevher konusunda ise İmam Mâtürîdî bu kavramı çoklu bir anlam içeriğiyle kullanmaktadır.²³ Onun, cevheri genelde “ayn” ve “cisim” kavramıyla müteradif bir şekilde kullanması, tek bir cevherin cisim olamayacağını iddia eden Ebü'l-Hüzeyl, Muammer ve Cübbâî gibi Mu'tezile kelâmcılarına katılmadığını gösterse de bazı durumlarda Mâtürîdî'nin cevhere verdiği anlam tartışma içerisinde olduğu grupların cevhere yüklediği anlama göre şekillenebilmektedir. Örneğin o bazen sıcaklık, so-

²⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kuran* (nşr. ed. Ahmed Vanlıoğlu - Bekir Topaloğlu), İstanbul: Dâru'l-Mîzan, 2005, I, 328.

²¹ İbn Fûrek, *Mücerredü Makâlâtî's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî* (nşr. Daniel Gimaret), Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1987, s. 207, 211, 257.

²² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kuran*, (nşr. Halil İbrahim Kaçar, Bekir Topaloğlu) İstanbul: Dâru'l-Mîzan, 2007, XV, 102

²³ *Tevhîd*, s. 94; 143.

ğukluk gibi tabiat/arazlara cevher dediği gibi, faydaya zarara, iyilik kötülüğe yol açan nesnelere ve hatta insanın kendisine de cevher diyebilmektedir.²⁴ İmâm Mâtürîdî'nin cevheri bu şekilde farklı anlamlarda kullanması bu kavramı onun nasıl bir madde teorisi benimsediği konusunda belirleyici olmaktan çıkarmaktadır. Ancak diğer taraftan onun cevher kavramını çoğunlukla araz ya da sıfat kavramıyla birlikte zikretmesi²⁵ ve kitaplarında birçok yerde bütün olarak âlemi cevher ve arazlara indirgemeye çalışması onun cevherin "kendi başına kaim olan", "arazları taşıyan" gibi özelliklerini ön plana çıkardığı durumlara örnek verilebilir.²⁶

Araz konusunda ise bu kavram İmâm Mâtürîdî'nin düşünce sisteminde oldukça belirleyici bir rol oynamaktadır. Onun araz kavramına bu derece önem vermesinin muhtemel iki önemli sebebi bulunmaktadır. Birincisi arazların âlemin yaratılmışlığının (hudûs) kanıtlanmasında önemli bir rol oynamaktadır.²⁷ Bu bağlamda İmâm Mâtürîdî cismin hâdis arazlardan ayrı olmaması gerçeği üzerinden âlemin sonradan meydana geldiğini ispatlamaya çalışmaktadır.²⁸

Mâtürîdî'nin araz kavramına bu derece önem vermesinin ikinci nedeni ise epistemolojik görünmektedir. O, insanın görünen âlemlerle ilişkisini zorunlu bilgi ile Allah ile ilişkisini ise nazari bilgi üzerine kurulması gerektiğini söyler. Kelâmî bir ifadeyle o, Allah'ın varlığının insanda bir çaba olmaksızın kendiliğinden

²⁴ *Tevhîd*, s. 84, 190, 245, 251, 253, 227, 227.

²⁵ *Tevhîd*, s. 236, 209.

²⁶ Mâtürîdî'nin şu ifadeleri örnek olarak verilebilir: "Arazlardan ve cevherlerden oluşan iki tür dışında herhangi bir âlemin mevcudiyeti de söz konusu değildir." ifadesi için bkz. *Tevhîd*, s. 171; "Şu da var ki âlemde emir altına alınmamış ve boyun eğdirilmemiş hiçbir a'yân veya sıfat bulunmamaktadır." *Tevhîd*, s. 143; "Çünkü yüce Allah'ın, cevherleri ve arazlarıyla birlikte farklı özelliklere sahip bulunan nesnelere yarattığı sabit olunca, O'nun fiilinin tab'an değil irade ile gerçekleştiği kanıtlanmış olur." *Tevhîd*, s. 125;

²⁷ *Tevhîd*, s. 95, 100.

²⁸ *Tevhîd*, s. 97.

meydana gelen ızdırari bilgi ile değil, akıl yürütmeyeyle vasıtasıyla elde edilen iktisabi bilgi ile bilinebileceğini kabul eder.²⁹ Buna göre insan âlemle ilgili duyulardan elde ettiği zorunlu bilgileri nazar ve istidlalde bulunmak, yani şâhidi gâibe kıyas yapmak suretiyle Allah'ın var olduğu bilgisini kazanır. İktisabi bilginin geçerli olması içinse ya duyular ya da aklın bedihi hükümleri addedilen ızdırari bilgiye dayanması şarttır. Kelâmcılara göre akıl zorunlu ve imkânsız olanlar konusunda hüküm verebilmekte ancak "mümkün" bir varlık alanı olan âlem hakkında belirgin bir şey söylememektedir. İşte bu epistemolojik arka planı da dikkate alarak İmam Mâtürîdî "âlemin aklî delillerle değil duyularla bilinebileceği"ne yönelik epistemolojik bir ilke tesis etmektedir.³⁰ Bu ilke ise âlemi algılama konusunda renk, tat, koku, işitme ve dokunma gibi duyulara konu olan arazları (*havass-ı selime*) birinci derecede önemli hale getirmektedir.

Ancak bu şekilde âlem konusunda duyumculuğa dayalı epistemolojik yaklaşım âlemin içinde "kendi zatıyla kâim olan" anlamındaki cevherin var olup olmadığı konusunda birtakım sıkıntılarla karşılaşılmasına yol açmaktadır. Zira genelde kelâmcılar cevherin varlığını doğrudan görerek değil arazların kendi kendilerine kâim olamayacakları prensibi üzerinden yani akıl yürütme ile ulaşmaktadırlar. Bu ise İmam Mâtürîdî'nin tesis ettiği "âlemin aklî delillerle değil duyularla bilineceği" prensibine aykırı bir durum arz etmekte ve onun âlemin tümüyle arazlardan oluştuğu şeklindeki görüşlere sempatiyle yaklaşmasına yol açmaktadır. Nitekim Eb'ül-Muîn en-Nesefî de İmam Mâtürîdî'nin günümüze ulaşmayan *Makâlât* adlı eserlerinde Dırâr b. Amr ile el-Hüseyin en-Neccâr tarafından savunulan âlemin tümüyle arazlardan oluştuğu görüşüne sempati duyduğunu belirtmekte ve bunun gerekçesini şu şekilde açıklamaktadır:

²⁹ *Tevhîd*, s. 356, 434.

³⁰ *Tevhîd*, s. 94.

“Bu görüş sahipleri görünür âlemde kendi başına var olan ve açıkladığımız bu ârazilardan oluşmuş olmayan bir şeyin varlığını söylemenin duyuların verdiği neticelerin dışına çıkmak olduğunu iddia etmektedirler. Çünkü beyân ettiğimiz ârazilar olmaksızın bir şeyi duyularla idrak etmek söz konusu olmaz. Bu görüşün biraz daha tercihe şayan olduğuna hükmetmiştir.”³¹

Görüldüğü gibi Neseî, İmam Mâtürîdî'nin epistemolojik sebeplerle âlemin bütünüyle arzlardan oluştuğu görüşüne sempati duyduğunu belirtmektedir. Ancak Neseî, devamında Mâtürîdî'nin nihai kertede bu görüşü kabul etmekten kaçındığını da söylemektedir. O, bunun nedenini ise Mâtürîdî'nin dinle ilgili olmayan konularda görüş belirtme konusundaki isteksizliğine bağlar.³²

Neseî'nin bu açıklamaları bizim *Kitâbu't-tevhîd*'de zaman zaman karşılaştığımız âlemdeki bileşik cisimlerin basit arzlardan meydana geldiğini ima eden ifadelerinin ne anlama geldiğini kavramamızı sağlamaktadır.³³ Bu ifadelerden birinde İmâm Mâtürîdî, “Hiçbir şey O'nun benzeri değildir” (eş-Şura, 42/11) ayetini gerekçe göstererek âlemdeki varlıkların O'na benzemeyeceğini açıklarken şöyle demektedir:

““Hiçbir şey O'nun benzeri değildir”; ta ki bu beyan sayesinde şeylerin araz ve sıfatlardan ibaret olan basit rükünlerine (*el-erkânu'l-basîta*) ve cisimlerden (*ecsâm*) ibaret bulunan bileşik

³¹ *Tebşıra*, I, 71.

³² *Tebşıra*, I, 71.

³³ Örneğin bkz. *Tebşıra*, I, 65. Mâtürîdî burada cismin temel maddesiyle görünür özelliklerini ayırmakla birlikte, bu görünür özelliklerin araz mı yoksa sıfat mı denilmesinin aslında bir dil meselesi olduğuna dikkat çeker. Hatta bu bağlamda o Kur'an'ın “Siz eğreti dünya malını (*araza'd-dünya*) istiyorsunuz.” (el-Enfâl 8/67) “Eğer ele geçmesi yakın bir dünya malı (*araz*)... olsaydı.” (et-Tevbe 9/42) ayetlerine dikkat çekerek âlemdeki nesnelere bizzat kendilerine araz denilebileceğini de belirtmektedir. Bkz. *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 65.

(*mürekkep*) aynlarına ait özellikler zat-ı ilahiyeden bertaraf edilmiş olsun.”³⁴

Yukarıdaki ifadelerinden de anlaşılacağı üzere İmam Mâtürîdî burada âlemdaki şeyleri mürekkep aynlar/cisimler ile basit araz/sıfatlar olmak üzere iki kategoriye ayırmaktadır. Böyle bir tasnif yapması onun âlemdaki mürekkep cisimlerin, bölünme ihtimali taşımayan basit arazlardan oluştuğunu düşündüğünü ima eder.

3. Atomculuk Açısından Bir Değerlendirme

İmam Mâtürîdî'nin âlemin unsurları konusunda görüşlerini açıkladıktan sonra konuyu atomculuk açısından değerlendirmemiz gerekirse, düşünce tarihinde birbirinden oldukça farklı atomculuk modelleri geliştirildiğini akıldan çıkarmamak gerekir. Antik Yunan'da Demokritos ve Epikuros'un atomculuk görüşleri birbirinin aynı olmadığı gibi, Antik Yunan atomculuğuyla Hint atomculuğu ve Kelâm atomculuğu arasında önemli farklılıklar bulunur. Diğer taraftan tüm atomculuk türleri cisimlerin sonsuza kadar bölünmeyeceği ya da bir cismin parçalanmasının daha küçüğe bölünemeyen bir parçada sona ereceği konusunda ortaktırlar.³⁵ Dolayısıyla bir kişi cisimlerin sonsuza kadar bölünmeyeceğini ya da cisimlerin bölünmesinin artık daha küçüğe bölünemeyen basit parçalarda sona ermesi gerektiğini iddia ediyorsa bu durumda o kişinin atomcu bir perspektife sahip olduğu söylenebilir. Yoksa bu kişinin bölünmez parçalara cevher, araz ya da cisim adını vermesi durumu değiştirmeyecektir.³⁶

Dolayısıyla konuya bu şekilde baktığımızda İmam Mâtürîdî

³⁴ *Tevhîd*, 177.

³⁵ Bu konuda bkz. Mehmet Bulgen, *Kelâm Atomculuğu ve Modern Kozmoloji* (Ankara: TDV, 2018), 56-115.

³⁶ Örneğin erken dönem kelimacılarından Ebü'l- Hüseyin es-Salihî bölünmez parçayı kabul etmektedir, ancak o bu parçaya arazları bulundurduğu için cisim adını vermektedir. Bk. Eş'arî, *Makâlât*, II, 4.

o dönemde âlemin tümüyle arazlardan oluştuğunu savunan kelâmcıların (*ashâbu'l-araz*) görüşünü benimsemiş olsa bile bu onun atomculuğa karşı çıktığı anlamına gelmeyecektir. Zira biz âlemdeki bileşik cisimlerin arazlardan meydana geldiğini savunan Dırâr b. Amr ve Hüseyin b. en-Neccâr gibi kelâmcıların da *el-cüz ellezî lâ-yetecezze'* kavramına yer vererek atomcu bir perspektife sahip olduğunu daha önceden Kâ'bî'nin *Kitâbü'l-makâlât'* 1 üzerinden ortaya koymuştuk.³⁷ Neseffî'nin aşağıdaki açıklamaları da Kâ'bî'nin bu görüşünü desteklemektedir:

“Dırâriyye'nin reisi Dırâr b. Amr el-Basrî ile Neccâriyyenin reisi Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr el-Basrî âlemde arazlardan başka şeylerin varlığını inkâr etmişlerdir. Bunlar âlemin cisimler ve arazlardan ibaret olduğunu iddia etmişlerdir. Cisimler ise bir araya gelmiş ve başka ârazlar yüklenmiş bulunan ârazlardır. Onlara göre cisim, kendilerinden ya da zıtlarından yoksun olmayacağı renk, tat, koku, hayat, ölüm ve dört tabiat gibi arazların birleşmesinden meydana gelmiştir. (...) Ayrıca onlara göre bölünmeyi kabul eden cismin bütün cüzleri de cisimdir. Bölündükten sonra artık ne fiilen ne de vehmen bölünemeyecek bir duruma geldiğinde de bu onlara göre cisimdir. Bizim, cüzün bölünemeyeceği görüşünde olan kelâmcıların çoğunluğuna göre cevher olduğunu açıkladığımız şeye gelince, bu her ne kadar kendi nefsinde zâtıyla kâim olan bir araya gelmesiyle oluşmamış ise de daha önce anılan arazlardan oluşmuş olduğu için, onlar bunu cisim olarak isimlendirmişlerdir. Bu durumda aslında bunlar, her ne kadar cüzün arazlardan oluştuğunu, cismin birbirinden ayrılan farklı parçacıklardan oluşmasının imkânsız olduğunu ve farklı arazların birleşmesinden meydana geldiği için bölünemeyen parçacığın cisim olduğunu söylemekte iseler de, cüzün parçalanmayacağı görüşünde olanları desteklemektedirler.”³⁸

³⁷ *Kitâbu'l-Makâlât*, 451.

³⁸ *Tebşıra*, I, 70-71.

Nesefî'nin yapmış olduğu bu açıklamalar konumuz açısından oldukça dikkate değerdir. Zira onun bu ifadeleri bizim İmam Eş'arî'nin ve Ka'bî'nin *Makâlât*'lerinde kelâmcıların cisim konusundaki görüşlerini ele alırken dikkat çektiğimiz evrenin tümüyle arazlardan oluştuğunu savunan birinin de atomcu bir perspektife sahip olabileceği tespitimizi doğrulamaktadır. Dolayısıyla "bölünmez parça" (*el-cüz ellezî lâ-yetecezze'*) yani "atom" kavramı sadece evrenin cevher ve arazlardan oluştuğunu söyleyen kelâmcılara ait olmayıp "ashâbu'l-araz" da bu kavrama sahiptir. Esasen bu tespit, İmam Mâtürîdî'nin âlemin arazlardan oluştuğunu iddia ettiği bu nedenle atomcu olamayacağı şeklindeki ifadeleri tam olarak gerçeği yansıtmadığını ortaya koyar.

Ancak diğer taraftan Nesefî "arazların birleşmesinin (*terek-küp*) ve başka ârazları kabul etmesinin imkânsızlığı ile bizzât kendiliğinden bekâsının imkânsız olması gibi hususlar üzerinde düşünülerek bu görüşün bâtil olduğu anlaşılır."³⁹ diyerek cisimlerin tümüyle arazlardan oluştuğu iddiasına karşı çıkmaktadır. Bu durum İmam Mâtürîdî'nin âlemin tümüyle arazlardan oluştuğu görüşüne sempati duymasına rağmen son tahlilde bu görüşü kabul etmede tereddüt yaşadığı konusunda bize fikir vermektedir. Zira Mâtürîdî'ye göre de arazlar kendi başlarına bulunmaz, bir mekandan diğerine intikal etmez, dokunma ve temas suretiyle nesnelere üzerinde etkili olamazlar. Ayrıca ona göre arazların varlığı sürekli değildir.⁴⁰

İmam Mâtürîdî'nin evrendeki cisimlerin asıllarını arazların mı yoksa cevherlerin mi oluşturduğu görüşünü kabul edip etmediği net olmasa da onun parçalanamayan parça kavramını kabul etmiş olabileceğini ima eden bir takım ip ucları bulunmaktadır. Örneğin onun, *Kitâbü't-Tevhîd*'inde âlemin bir kısmındaki cüzlerinin sonlu olduğu, bu nedenle topyekûn âlemin kendisi-

³⁹ *Tebstra*, I, 71.

⁴⁰ *Tevhîd*, s. 227.

nin de sonlu olması gerektiğini⁴¹ belirtmesi parçalanamayan parça (*el-cüz ellezî lâ-yetecezze'*) kavramı doğrultusunda yorumlanabilir. Zira onun kullandığı bu delil, “sonların ve sınırların kendisini sınırladığı/kuşattığı şey sonsuz şeyleri içeremez” şeklinde atomcu kelâmcılar tarafından da kullanılmıştır.⁴²

Mâtürîdî'nin parçalanamayan cüz kavramıyla bir sorunu olmaması, yaşadığı dönemde atomculuğa karşıt sonsuza kadar bölünme teorileriyle ilişkili kavramları ve alternatif madde kuramlarını reddetmesinden de anlaşılabilir. Bu bağlamda Mâtürîdî'nin, cisimlerin sonsuza kadar bölünebileceğini savunan Nazzâm tarafından savunulduğu bilinen cisimlerin iç içe geçmesi (*tedâhül*), cisimlerin aynı mekânını paylaşarak birbiri içine gizlenip sonrasında açığa çıkmaları (*kümûn-zuhur*) gibi teorileri reddetmesi,⁴³ ayrıca Aristoteles'in cisimlerin bölünme açısından sonsuz bir potansiyele sahip olduğunu öngören hylo-morfist madde teorisini eleştirmesi⁴⁴ onun âlemdeki cisimlerin sonsuza kadar bölünebileceği görüşünü desteklemediği konusunda örnek olarak kullanılabilir.

İmam Mâtürîdî'ye göre cisim, cevher ve araz bölümüne son verirken onun fikirlerinin anlaşılıp yaygınlaşmasında önemli bir rol üstlenen Neseffî'nin, Mâtürîdî'nin nihai kertede klasik dönem kelâmın standart atomculuk modeli olan “âlemdeki cisimlerin cevherlerin bir araya gelmesiyle oluştuğu” görüşünde karar kıldığına yönelik birtakım ifadelerle sahip olduğunu be-

⁴¹ Mâtürîdî şöyle söyler: “Sonlu/sınırlı parçaların bir araya gelmesiyle oluşan bir şey (*ictimâ'u eczâin mütenâhiyetin*), sonsuz/sınırsız (gayra mütenâhiyetin) olamaz.” bkz. *Tevhîd*, s. 94; Mâtürîdî, A'râf Sûresinin tefsirinde âlemin sonlu cüzlerden oluştuğunu belirtmektedir. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, V, 381; (أجزاء العالم الذي هو بكلية متناه).

⁴² Ebû'l-Feth Şehristânî, *Nihâyetü'l-ikdâm fi ilmi'l-keâm*, nşr. Alfred Guillaume (London: Oxford University Press, 1934) 505.

⁴³ *Tevhîd*, s. 82, 95, 145, 200.

⁴⁴ *Tevhîd*, s. 232-237.

lirtmeliyiz. Örneğin Nesefî, âlemin kısımlarını açıklarken İmâm Mâtürîdî'nin şu görüşünü zikreder:

“Âlemin kısımlarına gelince; kelâmcıların geneli üç kısım olduğunu iddia etmektedir: Cevherler, cisimler ve ârazlar. Şeyh Ebu Mansur el-Mâtürîdî ise aralarında iç içe girme durumu bulunduğundan bu taksimi benimsememiştir. Zira cisimler, cevherlerin bir araya gelmesiyle (mürekkep) meydana geldiği için, aynı zamanda cevherdirler.”⁴⁵

Nesefî'nin buradaki açıklamaları ve özellikle “cisimler cevherlerden mürekkep olduğu için aynı zamanda cevherdirler” ifadesini kullanması Mâtürîdî'nin evrendeki cisimlerin ârazlardan değil de cevherlerin bir araya gelmesiyle oluştuğu şeklindeki bir model benimsediğine yönelik güçlü bir ima içermektedir. Nitekim devamında Nesefî, “aynlar, birleşmemiş olanlar, ki bunlar kelâmcılar arasında “cevherler” olarak isimlendirilmişlerdir ve birleşmiş olanlar (*mürekkep*), bunlar da “cisimler” olarak isimlendirilmiştir- olmak üzere taksim edilirler. Bununla her cismin cevher olduğu anlaşılır.”⁴⁶ Demektedir. Ayrıca Nesefî'nin Hişâm b. Hakem, Nazzâm ve ilklerden bazı filozofları kastederek “[onlar] bizim cevher olarak isimlendirdiğimiz, bölünmeyen parçayı (*el-cüz ellezî lâ-yetecezze'*) inkâr ettiler”⁴⁷ diyerek cevher ile atom kavramını özdeşleştirmesi, Mâtürîdî'nin nihai görüş olarak bileşik cisimlerin basit ârazilardan değil de bölünmez parça anlamındaki cevherlerden oluştuğu görüşünü benimsediği şeklinde yorumlanabilir.

Sonuç

İmâm Mâtürîdî kelâmda evrenin unsurlarına dair oldukça zengin görüşlerin olduğu bir dönemde yaşamıştır. O dönemde

⁴⁵ *Tebstra*, I, 62-63.

⁴⁶ *Tebstra*, I, 63.

⁴⁷ *Tebstra*, I, 70.

Basra ve Bağdat Mu'tezilesi'ne mensup kelâmcılar cisim, cevher, araz, boşluk, hareket, nedensellik vb. birçok kozmolojik konuyu aralarında detaylı bir şekilde tartışmışlardır. Mâtürîdî, Mu'tezile kelâmcılarının cisimlerin yapısı ve özellikleri gibi konularda yoğun bir şekilde tartışmalara girmelerini, bunların doğrudan dinle ilişkili olmadığını belirterek eleştirmektedir. Ancak diğer taraftan dinen gerekli gördüğü durumlarda kendisi de cisim, cevher ve araz gibi konularda açıklamalarda bulunmaktan çekinmemektedir. Ancak o bunu bir fizikçi ya da metafizikçi olmaktan daha ziyade dini prensipleri savunma amacıyla gerçekleştirmektedir.

İmam Mâtürîdî'nin maddeye dair konulara dini prensipleri savunma eksenli yaklaşması kesin bir cisim, cevher ve araz tanımını benimsemesini engellemiştir. Yine bu bağlamda onun evrendeki cisimlerin tümüyle arazlardan mı yoksa cevherlerden mi oluştuğu görüşünü savunduğunu tespit etmek zordur. İmam Mâtürîdî epistemik sebeplerle cisimlerin arazlardan oluştuğu görüşüne sempati duymuş olsa da arazların kendi başlarına kaim olamamaları ve bir nesneyi zat olmaksızın sadece sıfatlardan/arazlardan oluşturmanın getirdiği sakıncalar onun bu görüşü tam olarak benimsemesini engellemiş görünmektedir.

Ancak diğer taraftan İmam Mâtürîdî'nin cisimlerin arazlardan oluştuğu görüşüne sempati duyması atomcu olmadığı ya da bölünmez parça kavramını reddettiği anlamına gelmemektedir. Zira İmam Mâtürîdî'nin yaşadığı dönemde cisimlerin arazlardan oluştuğunu savunanlar da atomcu bir yaklaşıma sahiptirler. Dırâr b. Amr ve Hüseyin b. Neccâr gibi araz taraftarları (*ashâbü'l-araz*) cisimlerin sonsuza kadar bölünme fikrine açık bir şekilde karşı çıkmışlar ve bölünmenin *el-cüz ellezî lâ-yetecezze'* adı verilen bölünmez bir parçada son bulması gerektiğini dile getirmişlerdir. Dolayısıyla İslâm kelâmında cisimlerin sonsuza kadar bölünebileceği iddiası yani anti atomculuk Nazzâm, Hişâm b. Hakem gibi bazı marjinal kelâmcılara ve birtakım filozoflara

(*felâsife*) atfedilen bir özellik olup İmâm Mâtürîdî'yi bu grubun içerisine dahil etmek doğru bir yaklaşım değildir.

Kaynakça

- Bulgen, Mehmet, "İmâm Mâtürîdî ve Atomculuk", *İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdiyye Geleneği: Tarih, Yöntem ve Doktrin*, (ed. Hülya Alper) İstanbul: İFAV, 2018, 83-122.
- Bulgen, Mehmet, *Kelâm Atomculuğu ve Modern Kozmoloji*, Ankara: TDV 2018.
- Bulgen, Mehmet, *Klasik İslam Düşüncesinde Atomculuk Eleştirileri*, İstanbul: İFAV, 2017.
- Dhanani, Alnoor, *Kelâmın Fizik Kuramı*, (çev. Mehmet Bulgen) İstanbul: Klasik 2020).
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-musallîn* (nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye 2000, II.
- İbn Fûrek, *Mücerredü Makâlâtü's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî* (nşr. Daniel Gimaret), Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1987,
- Ka'bî, *Kitâbu'l-Makâlât*, (nşr. Hüseyin Hansu), Kuramer İstanbul; Darü'l-Feth, Amman 2018: 451.
- Karadaş, Çağfer, "Atomcu Düşünceler ve Kelâm Atomculuğu", *KA-DER: Kelâm Araştırmaları Dergisi*, II/I (2004), s. 57-72.
- Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, (nşr. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçî), Ankara: TDV Yayınları 2017.
- Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kuran* (nşr. Ahmed Vanlıoğlu - Bekir Topaloğlu), İstanbul: Dârü'l-Mîzan, 2005.
- Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kuran* (nşr. Ertuğrul Boynukalın - Bekir Topaloğlu), İstanbul: Dârü'l-Mîzan, 2006.
- Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kuran*, (nşr. Halil İbrahim Kaçar, Bekir Topaloğlu) İstanbul: Mizan Yayınevi, 2007, XV.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn, *Tebsiratü'l-edille* (nşr. Hüseyin Atay & Şaban Ali Düzgün), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2004, I.
- Shlomo Pines, *İslâm Atomculuğu*, (çev. Osman Demir) İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth, *Nihâyetü'l-ikdâm fi ilmi'l-keâm* (nşr. Alfred Guillaume), London: Oxford University Press, 1934.